

України, які підтримують ідеали Майдану, а з другого – від колишньої державної та місцевої влади, у якій домінували «свої» представники регіону.

Четверта – «конспірологічна» – модель (четвертий і восьмий кластери) теж відображає прагнення перекласти провину із себе – на якісь нечітко визначені або й зовсім анонімні сили, що їхні зловмисні підступи й призвели до суспільної трагедії.

Список використаних джерел

1. Updegraff, J. A. Searching for and Finding Meaning in Collective Trauma: Results From a National Longitudinal Study of the 9/11 Terrorist Attacks / John A. Updegraff, Roxane Cohen Silver, and E. Alison Holman // J. of Personality and Social Psychology. – 2008. – № 95 (3). – P. 709–722.
2. Горностай П. П. Колективна травма та групова ідентичність / П. П. Горностай // Психологічні перспективи. Спец. вип. – Т. 2. – К., 2012. – С. 89–95.
3. Суший О. Проблема колективної травми в українському соціумі та пошук стратегій її опанування / О. Суший // Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – № 6 (74). – С. 18–32.
4. Штомпка П. Социальное изменение как травма (статья первая) / П.Штомпка // СОЦИС. – 2001. – №1. – С. 6–16.
5. Стан суспільної свідомості в Україні після падіння режиму Януковича. Березень' 2014: інформаційний бюлетень / за ред. М.М.Слюсаревського; упоряд. Л.П.Черниш. – К., 2014; Суспільно-політична ситуація в Україні напередодні президентських виборів. Травень' 2014: інформаційний бюлетень / за ред. М.М.Слюсаревського; упоряд. Л.П.Черниш. – К., 2014; Громадська думка і суспільні настрої напередодні парламентських виборів. Жовтень' 2014: інформаційний бюлетень / за ред. М.М.Слюсаревського; упоряд. Л.П.Черниш. – К., 2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ispp.org.ua/bibl_6.htm.
6. Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз / за ред. В. О. Васютинського. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012.

Отримано 10.11.2015 р.

УДК 159.9. 316.6

Вишнягова Ю. В.[°]

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, студентка 5 курсу (м. Київ)

Коваленко А.Б.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології (м. Київ)

ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Стаття присвячена вивченню явища соціальної адаптації та його динаміки в юнацькому віці. В результаті емпіричного дослідження були з'ясовані основні динамічні характеристики соціальної адаптації в юності, виявлені специфічні риси взаємостосунків особистості з групою, з'ясовано зв'язок соціальної адаптації з особистісними рисами протягом юнацького віку.

Ключові слова: соціалізація, соціальна адаптація, юнацький вік, прийняття себе, прийняття інших, емоційний комфорт, соціальна активність.

Стаття посвящена изучению явления социальной адаптации и его динамики в

юношеском возрасте. В результате эмпирического исследования были проанализированы основные динамические характеристики социальной адаптации в юности, выявлены специфические черты взаимоотношений личности с группой, показано связь социальной адаптации с личностными чертами в течение юношеского возраста.

Ключевые слова: социализация, социальная адаптация, юношеский возраст, принятие себя, принятие других, эмоциональный комфорт, социальная активность.

The article is devoted to the study of the phenomenon of social adaptation and its dynamics in adolescence. As a result of empiric research basic dynamic descriptions of social adaptation were analyzed in youth, the specific characteristics of mutual relations of personality with a group are educed, connection of social adaptation is shown with personality characteristics during youth age.

Keywords: socialization, social adaptation, youth age, acceptance itself, acceptance other, emotional comfort, social activity.

Актуальність. У сучасній людській культурі юність є перехідним періодом від дитинства до дорослості. У цей період відбувається не тільки корінна перебудова раніше сформованих психологічних структур, виникають нові утворення, але й закладаються основи свідомої поведінки, вимальовується загальна спрямованість у формуванні моральних уявлень і соціальних установок, з'являється потреба в особистісному самовизначенні задля того, щоб зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити своє місце в суспільстві, зрозуміти себе і свої можливості. Соціальна адаптація є важливим механізмом та специфічною формою соціалізації людини, тому вивчення її як важливого чинника взаємодії особистості і суспільства є актуальним і нагальним.

Стан розроблення проблеми

Аналіз психолого-педагогічної та соціально-психологічної літератури вказує на те, що юність є важливим етапом у житті людини, в ході якого відбувається особистісне та життєве самовизначення (Б. Ананьєв, Л. Божович, Є. Головаха, І. Кулагіна, І. Кон, М. Фельдштейн та ін.). Загалом і у рамках певних психологічних підходів юнацький вік досліджували Л. Коул, Дж. Холл, Е. Кречмер, Е. Йенш, К. Конрад, А. Гезелл, К. Левін, З. Фрейд, А. Фрейд, Е. Еріксон, Е. Шпрангер, Р. Хавігхерст та радянські дослідники В. Ю. Кулагіна, В. С. Мухіна та ін.

У працях Л. С. Виготського, Д. Б. Ельконіна, І. С. Кона, Г. С. Костюка Д. Й. Фельдштейна та ін. представлено особливості вікового розвитку особистості в юнацькому віці, особливості соціальної ситуації розвитку, новоутворення, а також взаємодії юнака з оточуючими людьми. Інтерес дослідників зосереджувався також на проблемі соціалізації, її чинників та складових (О. П. Белінська, А. С. Волович, Є. І. Головаха, О. М. Дубовська, І. А. Дьоміна, І. А. Милославова, Б. Д. Паригін, Л. Пулккінен, Л. М. Растова, Л. К. Синцова, Л. Л. Шпак та ін.), а також на доведенні того факту, що соціалізація має визначальний вплив на характер, специфічні особливості перебігу і результативність соціальної адаптації людини. Разом з тим залишилася малодослідженою проблема динаміки соціальної адаптації в юнацькому віці.

Юнацький вік займає важливе місце у житті особистості та характеризується цілою низкою особливостей та новоутворень. Соціальна позиція юнаків і дівчат зорієнтована на здобуття статусу самостійної дорослої людини. У зв'язку з цим старшокласники виявляють підвищений інтерес до способу життя дорослих, що сприяє їх життєвому і професійному самовизначенню. Вибір професії та навчання у вищій школі свідчать про професійне самовизначення людини. Це дуже непростий і важливий етап, оскільки від правильного вибору професії залежить

майбутнє людини, її самореалізація, задоволеність життям.

Особистісне самовизначення стає центральним новоутворенням юнацького віку, що постає як потреба юнаків і дівчат зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити своє місце в суспільстві, зрозуміти себе і свої можливості.

Метою даної статті є вивчення особливостей динаміки соціальної адаптації в юнацькому віці.

Виклад основного матеріалу.

З метою дослідження особливостей та динаміки соціальної адаптації в юнацькому віці ми виходили з наступних позицій.

Соціальна адаптація є одним з основних механізмів соціалізації, одним із шляхів більш повної соціалізації. Соціальна адаптація (лат. *adaptare* – пристосовувати) – процес пристосування і активного освоєння особистістю нових соціальних умов або соціального мікросередовища, в якій вона, особистість, вибудовує нові психологічні або соціальні мікрорідносини.

О. Г. Ковальов розрізняє дві форми соціальної адаптації: активну, коли індивід прагне впливати на середовище, щоб змінити його (у тому числі ті норми, цінності, форми взаємодії, які він повинен засвоїти), і пасивну, коли він не прагне до такого впливу і зміни. Показником успішної соціальної адаптації є високий соціальний статус індивіда в даному середовищі, а також його задоволеність цим середовищем в цілому (наприклад, задоволеність працею та її умовами, винагородою, організацією тощо). Показник низької соціальної адаптації – переміщення індивіда в інше соціальне середовище (плинність кадрів, міграція і т. д.) або відхилення поведінки [3].

На думку В. О. Георгієвої, існують і такі механізми соціальної адаптації особистості, як:

1. Когнітивний, який включає всі психічні процеси, пов'язані з пізнанням: відчуття, сприйняття, уявлення, пам'ять, мислення, уява тощо.

2. Емоційний, що включає різні моральні почуття і емоційні стани: занепокоєння, стурбованість, співчуття, осуд, тривога і т.д.

3. Практичний (поведінковий), пропонує певну спрямовану діяльність людини в соціальній практиці. У цілому, всі ці механізми соціальної адаптації особистості складають повну єдність [2].

В основі соціальної адаптації особистості лежить активне або пасивне пристосування, взаємодія з існуючим соціальним середовищем, а також здатність змінювати і якісно перетворювати саму особистість людини.

Розрізняють процес адаптації і адаптованість як результат, підсумок пристосування до змін, готовність включитися в нові сфери діяльності. Існують суб'єктивні та об'єктивні критерії адаптованості. Об'єктивні – ступінь реалізації особистістю норм і правил життєдіяльності, прийнятих в даній соціальній групі. Суб'єктивні – задоволеність членством в даній групі, умовами, наданими для задоволення і розвитку основних соціальних потреб.

Для реалізації мети нами проводилося емпіричне дослідження динаміки соціальної адаптації в юнацькому віці.

У досліджуванні взяли участь 90 осіб, з яких: 30 учнів 10-го класу віком 15-16 років, 30 учнів 11-го класу віком 17 років та 30 студентів віком від 19 до 21 років.

В якості основного діагностичного матеріалу були обрані наступні методики:

1. Опитувальник соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс і Р. Даймонд).
 2. Тест «Індекс життєвої задоволеності» (ІЖЗ) (Neugarten A.O.), (адаптація Н.В. Паніної, 1993).
 3. Методика для вивчення соціалізованості особистості учня (М.І. Рожков).
 4. Діагностика прийняття інших (В. Фей).
 5. Методика оцінки відносин учня з класом (Т. Лірі, Р. Лефорж, Р. Сазек).
 6. Методика дослідження самоствалення (С.Р. Пантелєєв).
- З самого початку ми з'ясували середні значення для інтегрального показника соціальної адаптації у кожній групі (табл. 1).

Таблиця 1. Середні показники інтегрального показника соціальної адаптації досліджуваних

	Показники
10 клас	66,39
11 клас	60,02
студенти	57,43

За результатами можна свідчити про те, що найбільш соціально адаптованими є учні 10-го класу, середні показники в учнів 11-го класу, а найменш адаптованими є студенти. Подібну закономірність можна пояснити соціальними подіями, що супроводжують людину в дані періоди життя. Десятикласники не змінюють свій соціальний статус і залишаються пристосованими до їхнього життєвого середовища. Одинадцятикласники мають нижчу соціальну адаптацію у зв'язку з очікуванням зміни їх соціального середовища з школи до університету. Студенти, як група з найнижчим рівнем соціальної адаптації характеризується повною зміною своїх соціальних ролей та їх провідної діяльності з навчання до професійної діяльності.

У ході дослідження був визначений показник типу сприйняття групи в індивідуальній діяльності досліджуваного. Даний показник показує тип сприйняття ролі групи в індивідуальній діяльності сприймаючого. Виділяються три типи сприйняття:

- 1) індивідуалістичний;
- 2) прагматичний;
- 3) колективістський.

Використовуючи таблиці співпряженості ми виявили, що у студентів переважає індивідуалістичне сприйняття групи, а учні обох вікових категорій надають перевагу колективістському типу (табл. 2).

Таблиця 2. Типи сприймання колективу різними групами досліджуваних (у %)

	Тип сприйняття		
	І	К	П
10 клас	13,3	70	16,7
11 клас	26,7	70	3,3
Студенти	63,3	36,7	0

За результатами дослідження було виявлено, що студенти сприймають групу як перешкоду для своєї діяльності або ставляться до групи байдуже і не

вважають групу цінністю. Школярі, навпаки, надають перевагу колективним формам роботи і зацікавлені як в успіхах окремих членів групи, так і групи в цілому. Дана тенденція може свідчити про загальну направленість студентів на професійну самовизначеність та сприйняття свого життєвого шляху як явищ індивідуального характеру.

Для вивчення динаміки соціальної адаптації ми виявили середні показники змінних соціальної адаптації кожної вікової групи (табл. 3).

Таблиця 3. Середні значення показників соціальної адаптації в учнів 10-го, 11-го класів та студентів

	10 клас	11 клас	студенти
Самоприйняття	43,9	45,9	39,57
Самонеприйняття	16,37	14,87	19,03
Прийняття інших	23,67	23,7	20,27
Неприйняття інших	17,67	14,43	21,5
Емоційний комфорт	23,4	26,4	23,9
Емоційний дискомфорт	20,1	16,67	19,67
Індекс життєвої задоволеності	27,3	26,2	27,6
Адаптованість	2,87	2,37	2,4
Соціальна активність	2,87	3,02	2,66
Прийняття інших (за Фей)	61,6	57,7	55,9
Самоставлення	5,96	5,9	5,9
Внутрішня конфліктність	5,17	4,9	5,8
Самозвинувачення	5,1	4,5	5,7

За результатами підрахунків було виявлено, що студенти на відміну від інших двох вікових груп мають нижчий рівень самоприйняття. Це проявляється низькому рівні схвалення себе в цілому й в істотних частковостях, недовірі до себе й негативній самооцінці.

Виявлено обернений зв'язок між показниками самоприйняття та самонеприйняття. Студенти виявили себе як група, яка має найвищу ступінь недовіри до себе, бачення недоліків, високу готовність до самозвинувачення та низьку самооцінку. У той же час учні 10-го та 11-го класів демонструють вищий рівень самоприйняття.

Оскільки прийняття себе, висока самооцінка та віра в свої сили залежать від рівня домагань та успіху, то можна стверджувати, що порівняно низький рівень само прийняття студентів залежить від їх ставлення до власного професійного вибору. У даний період може проявитися невідповідність очікувань в професійному розвитку та реальному становищу в даній сфері.

Шкала "Прийняття інших" відбиває рівень дружності-ворожості до оточуючих людей, до світу. На позитивному полюсі – це прийняття людей, схвалення їхнього життя й відносини до себе в цілому, очікування позитивного відношення до себе навколишніх; на негативному полюсі – критичне відношення до людей, роздратування, презирство стосовно них, очікування негативного відношення до себе.

За результатами розрахунків показників позитивного та негативного полюсів шкали "Прийняття інших" було виявлено, що студенти мають найнижчі показники

прийняття інших та найвищі – неприйняття інших. Дані результати підкреслюють попередні результати типу сприйняття студентів та учнів їхньої групи. Оскільки учні обох класів мають колективістський тип сприйняття групи, то їм притаманний високий рівень прийняття інших і низький рівень неприйняття. Студенти демонструють індивідуалістський тип сприйняття групи, що характеризується байдужим ставленням до успіхів групи та несприймання групи як цінності. Завдяки цьому підтверджуються високі показники несприймання інших у студентів.

Підрахунок результатів показників прийняття інших за Феєм дав подібний результат, що свідчить про доцільність врахування подібної тенденції у представників кожної з трьох груп.

Третя шкала “Емоційна комфортність” відбиває характер переважних емоцій у житті досліджуваного. На позитивному плані - це перевага позитивних емоцій, відчуття благополуччя свого життя; на негативному - наявність виражених негативних емоційних станів. Середні результати даного показника виявили наступні тенденції.

Найбільш різносторонні показники були виявлені в учнів 10-го, студентів та 11-го класу. Учні 10-го класу та студенти – групи з найнижчим рівнем емоційного комфорту та найвищим рівнем емоційного дискомфорту відповідно. У той же час протилежну тенденцію має група учнів 11-го класу. Це може бути пов'язане з соціальною ситуацією, в яку потрапляють учні 11-го класу. У цей період відбувається позитивне очікування та відчуття позитивних змін. Це призводить до сприятливих емоційних станів.

Індекс життєвої задоволеності відображає загальний психологічний стан людини, ступінь її психологічного комфорту та соціально-психологічної адаптованості. Результати підрахунків показали, що вони мало відрізняються у кожній з трьох вікових груп. Це може свідчити про відсутність впливу соціальної ситуації або вікових особливостей на психологічний комфорт як чинник соціальної адаптації.

Поняття «адаптованість» часто відображає результативну сторону процесу адаптації. Відповідно, адаптованість передбачає наявність таких особливостей в поведінці і діяльності:

- 1) задовільний психологічний і фізичний стан студента або учня в навчальних і позанавчальних ситуаціях у вузі або школі;
- 2) прийняття соціальних очікувань і пропонованих до нього вимог, а також відповідність поведінки цим очікуванням і вимогам;
- 3) здатність надавати подіям, що відбуваються навколо бажане для себе спрямування і користуватися наявними умовами для успішного здійснення своїх навчальних і особистісних прагнень і цілей.

При дослідженні адаптованості була виявлена наступна тенденція. Низький рівень адаптованості був виявлений у групі учнів 11-го класу, що може свідчити про складний психологічний стан, який притаманний для цього періоду життя особистості. Середні, з тенденцією до низьких показники у групі студентів, що мають низький рівень соціальної адаптації можуть свідчити про наявність зв'язку між рівнем соціальної адаптації та адаптованістю, як її результатом. Низька соціальна адаптація у результаті проявляється як низька соціальна адаптованість.

Соціальна активність особистості — системна соціальна якість, у якій виражається і реалізується рівень її соціальності, тобто глибина і повнота зв'язків особистості із соціумом, рівень перетворення особистості в суб'єкт суспільних відносин. Найважливішими ознаками соціальної активності особистості є сильне, стійке, а не ситуативне прагнення впливати на соціальні процеси і реальна участь у суспільних справах, що диктується прагненням змінити, перетворити, чи навпроти, зберегти, зміцнити існуючий соціальний порядок, його форми, сторони. Індивідуалістський тип сприйняття групи у студентів проявився у низьких оцінках соціальної активності як у відсутності глибинних зв'язків з соціумом.

Шкала «Самоставлення» характеризує уявлення суб'єкта про здатність викликати в інших людей повагу, симпатію. Шкала не відображає істинного змісту взаємодії між людьми, це лише суб'єктивне сприйняття сформованих відносин. Середній рівень цієї шкали у трьох групах свідчить про те, що для суб'єктів притаманне вибіркоче сприйняття ставлення оточуючих до себе. З їхньої точки зору, позитивне ставлення оточуючих поширюється лише на певні якості, на певні вчинки; інші особистісні прояви здатні викликати у них роздратування і неприйняття.

Показник "Внутрішня конфліктність" визначає наявність внутрішніх конфліктів, сумнівів, незгоди з собою, вираженість тенденцій до самопізнання і рефлексії. Загалом всі три групи демонструють середні значення даного показника. Вони характерні для людини, в якій ставлення до себе, установка бачити себе залежить від ступеня адаптованості в ситуації. У звичних для себе умовах, особливості яких добре знайомі й прогнозовані, спостерігаються позитивний фон ставлення до себе, визнання своїх достоїнств і висока оцінка своїх досягнень. Несподівані труднощі, які виникають додаткові перешкоди можуть сприяти посиленню недооцінки власних успіхів. Але найвищий показник отримала група студентів, що свідчить про суттєвий вплив наявності внутрішніх конфліктів на показник соціальної адаптації.

Шкала "Самозвинувачення" характеризує вираження негативних емоцій на адресу свого "Я". Середні значення вказують на вибіркоче ставлення до себе. Звинувачення себе за ті або інші вчинки і дії поєднується з виразом гніву, досади на адресу оточуючих. Результати даного показника є схожими до результатів попереднього – внутрішньої конфліктності.

Для визначення зв'язків окремих показників соціальної адаптації з загальним показником соціальної адаптації був використаний регресійний аналіз (табл. 4).

Для цього був використаний коефіцієнт Бета. Бета-коефіцієнт дозволяє порівнювати відносний внесок кожної незалежної змінної в прогноз залежної змінної. За залежну змінну ми обрали Інтегральний показник соціальної адаптації. Завдяки підрахункам ми виявили число коефіцієнту Бета для кожного показника у кожній з трьох груп. Показники, число Бета яких були вище за 0,7, були обрані як ті, що мають найбільший вплив на інтегральний показник соціальної адаптації.

За результатами підрахунків було виявлено, що:

показники соціальної адаптації в учнів 10-го класу пов'язані з:

- самонеприйняттям ($Beta = -0,821$),
- неприйняттям інших ($Beta = -0,767$),
- емоційним дискомфортом ($Beta = -0,771$),

- соціальною активністю (Beta=0,817),
- прийняттям інших (Beta=0,764).

Показники соціальної адаптації в учнів 11-го класу пов'язані з:

- самонеприйняттям (Beta=-0,933),
- неприйняттям інших (Beta=-0,871),
- емоційним дискомфортом (Beta=-0,911),
- самоствавленням (Beta=0,788).

Показники соціальної адаптації в студентів мають зв'язок з:

- самонеприйняттям (Beta=-0,768),
- прийняттям інших (Beta=0,917),
- неприйняттям інших (Beta=-0,874),
- емоційним дискомфортом (Beta=-0,788),
- соціальною активністю (Beta=0,720),
- внутрішньою конфліктністю (Beta=-0,714),
- самозвинуваченням (Beta=-0,752).

Таблиця 4. Вплив чинників на показники соціальної адаптації у досліджуваних

Показники	10 клас	11 клас	студенти
Самоприйняття	0,546	0,361	0,230
Самонеприйняття	-0,821	-0,933	-0,768
Прийняття інших	0,594	0,242	0,917
Неприйняття інших	-0,767	-0,871	-0,874
Емоційний комфорт	0,481	0,084	0,691
Емоційний дискомфорт	-0,771	-0,911	-0,788
Індекс життєвої задоволеності	0,625	0,448	0,660
Адаптованість	0,401	0,570	0,153
Соціальна активність	0,817	0,053	0,720
Прийняття інших (за Фей)	0,764	-0,328	-0,532
Самоствавлення	0,615	0,788	0,453
Внутрішня конфліктність	-0,715	-0,622	-0,714
Самозвинувачення	-0,578	-0,086	-0,752

В усіх трьох групах виявлено зв'язок між показником соціальної адаптації та самонеприйняттям, неприйняттям інших та емоційним дискомфортом. Це свідчить про важливий вплив і значення для розвитку соціальної адаптації групи та соціуму, що оточують людину. Тому можна припустити, що низький рівень соціальної адаптації у студентів може бути пов'язаний з їх індивідуалістським сприйманням групи, до якої вони належать.

Висновки.

У ході проведення теоретико-емпіричного дослідження виявлено особливості соціальної адаптації протягом юнацького віку:

- показник соціальної адаптації є найвищим в учнів 10-го класу, а найменш адаптованими є студенти. Це пов'язано зі соціальними змінами у двох останніх

групах та змінами провідної діяльності у студентів.

- у студентів переважає індивідуалістичне сприйняття групи, а учні обох вікових категорії віддають перевагу колективістському типу. Для студентів характерне сприймання групи як перешкоди для своєї діяльності або байдуже ставлення до групи. Школярі, навпаки, віддають перевагу колективним формам роботи і зацікавлені як в успіхах окремих членів групи, так і групи в цілому;

- студенти мають високі показники таких чинників соціальної адаптації як: самонеприйняття, неприйняття інших, внутрішня конфліктність та самозвинувачення.

- учні 10-го класу мають високі показники таких чинників соціальної адаптації, як прийняття інших та самоствавлення.

- учні 11-го класу мають високі показники таких чинників соціальної адаптації як самоприйняття, емоційний комфорт та соціальна активність.

- показники соціальної адаптації в учнів 10-го класу пов'язані з самонеприйняттям, неприйняттям інших, емоційним дискомфортом, соціальною активністю, прийняттям інших.

- показники соціальної адаптації в учнів 11-го класу пов'язані з самонеприйняттям, неприйняттям інших, емоційним дискомфортом, самоствавленням.

- показники соціальної адаптації в студентів мають зв'язок з самонеприйняттям, прийняттям інших, неприйняттям інших, емоційним дискомфортом, соціальною активністю, внутрішньою конфліктністю, самозвинуваченням.

Дана тема дослідження має значні перспективи. Зокрема, потребують подальшого вивчення чинники соціальної адаптації в юнацькому віці, пов'язані з тимчасовою міграцією із зони АТО, а також з'ясування кризових станів та ситуацій, що провокують появу соціальної дезадаптації в юнацькому віці.

Список використаних джерел

1. Асеев В.Г. Теоретические аспекты проблемы адаптации / В.Г. Асеев // Адаптация учащихся и молодежи к трудовой и учебной деятельности. – Иркутск, 1986. – С. 3-17.
2. Георгиева И.А. Социально-психологические факторы адаптации личности в коллективе: автореф. дис. канд. психол. наук / И.А. Георгиева. – Л., 1985. – 167 с.
3. Ковалев А.Г. Психология личности / А.Г. Ковалев. – М.: Мысль, 1973. – 341 с.
4. Милославова И.А. Роль социальной адаптации в условиях современной НТР / И.А. Милославова // Философия и социальная психология: Науч. докл. – Л., 1979. С. 132–137.
5. Мухина В.С. Возрастная психология. Феноменология развития: учебник для студ. высш. учеб. заведений / В.С.Мухина. — 10-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательский центр «Академия», 2006. – 608 с.
6. Немов Р.С. Психология. [Текст]: учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: в 3 кн. Кн. 3: Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики / Р.С.Немов. – М.: ВЛАДОС, 2003. – 630 с.
7. Никитина И.Н. К вопросу о понятии социальной адаптации / И.Н. Никитина // Вопросы теории и методов социологических исследований (по материалам науч.-теорет. конф.). – Вып. 3. – М., 1980. - С. 57.
8. Свеницкий А.А. Понятие о производственной адаптации личности / А.А. Свеницкий // Организационная психология. [Хрестоматия]. – Спб., 2001. – С. 244-248.

Отримано 30.11.2015 р.